

AZAR GAT

Háború, nacionalizmus, a békés 19. század és az első világháború okai^{1, 2}

*War, nationalism, the peaceful 19th century,
and the causes of World War I*

Absztrakt

Szokás azt feltételezni, hogy a háborúk gyakorisága azért csökkent az elmúlt két évszázadban, mert azok túlságosan halálossá, pusztítóvá és költségessé váltak. Ez a hipotézis azonban aligha tartható, hiszen a népességhez és gazdagsághoz viszonyítva a háborúk nem váltak halálosabbá és költségesebbé, mint korábban a történelemben. Összehasonlító szemszögből a 19. század háborúi, 1815 és 1914 között, az európai történelem legbékésebb periódusában valójában különösen enyhék voltak. Nem annyira a háború vált költségesebbé, ahogyan azt sokan gondolják, hanem valójában a béke lett kifizetődőbb. De ha ez igaz, akkor vajon miért fordultak elő az elmúlt két évszázadban továbbra is háborúk, még ha a korábbiaknál jóval ritkábban is? Először is, az etnikai és nacionalista feszültségek gyakran felülírták az új gazdasági realitások logikáját – ami magyarázatul szolgál 1815 és 1945 között a legtöbb európai háborúra – és teszik ezt manapság továbbra is, különösen a világ kevésbé fejlett részein. Ezenkívül a nacionalizmus lényeges tényezője a késő 19. és kora 20. században a szabadkereskedelemtől a nemzeti gazdaságokhoz való visszatérésnek, ahogyan az új ipari nagyhatalmak, mint az Egyesült Államok, Németország, Japán és Franciaország, protekcionista gazdaságpolitikába kezdtek.

Kulcsszavak: nemzet, nép, nacionalizmus, háború, kereskedelem, béke, birodalom, szecesszió

1 Jelen szöveg a 2022. október 11–12-én a Nemzeti Közszerológati Egyetemen rendezett *Warring for the Nation* című kétnapos konferencián elhangzott nyitóelőadás jegyzetelt változata. Kétségtelen aktualitása mellett azért is döntöttünk az előadás lefordítása és közreadása mellett, mert Azar Gatnak, bár a kortárs angolón nacionalizmus tanulmányok és hadtörténeti diskurzus kiemelkedő, innovatív szereplője, mindeddig egyetlen munkája sem jelent meg magyarul, ráadásul a hazai tudományosságban még a nevével is alig találkozhatunk. A szerző 2013-as *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism* című monográfiájában kifejtett nacionalizmus-konceptió historiográfiai jelentőségét Lajtai L. László mutatta be a hazai közönségnek: Lajtai 2015.

2 Fordította: Nagy Ágoston. A fordítást az eredetivel egybevetette: Lajtai L. László.

Abstract

There is a tendency to assume that wars have declined in frequency during the past two centuries because they have become too lethal, destructive, and expensive. However, this hypothesis barely holds because relative to population and wealth wars have *not* become more lethal and costly than earlier in history. The wars of the 19th century, from 1815 to 1914 – the most peaceful century in European history – were in fact particularly light, in comparative terms. Rather than war becoming more costly, as is widely believed, it is in fact peace that has been growing more profitable. But, if so, why have wars continued to occur during the past two centuries, albeit at a much lower frequency? In the first place, ethnic and nationalist tensions often overrode the logic of the new economic realities, accounting for most wars in Europe between 1815 and 1945, as they continue to do today, especially in the less developed parts of the globe. Moreover, nationalism was a major contributing factor in the retreat from free trade into national economies during the late 19th and early 20th centuries, as the new industrial great powers – the US, Germany, Japan, and France – resumed protectionism.

Keywords: nation, people, nationalism, war, trade, peace, empire, secession

Nincsenek kétségeim afelől, hogy többet tudnak nálam mind a nacionalizmusról, mind a háborúról a kelet-közép-európai régiót illetően. Nézőpontom ezért szélesebb, a térségben lezajlott 19. századi fejleményeket egy tágabb európai és globális kontextusban kívánja elhelyezni.

A háborúval és békével kezdem. Az Ukrajnában jelenleg zajló háború ellenére az úgynevezett „hosszú béke” időszakában élünk, 1945 óta ugyanis a nagyhatalmak között nem zajlott háború. Látszólag nem kell zseninek lenni ahhoz, hogy rájöjjünk ennek az okára: ezt széles körben a nukleáris faktornak tulajdonítják, amely kétségtelenül döntő tényező. Mindazonáltal a háborúk csökkenése, túlnyomóan a fejlett világban, igencsak markáns volt már a nukleáris korszak előtt is. A 19. század folyamán, 1815 és 1914 között, amelyről régóta tudott, hogy addig az európai történelem legbékésebb időszaka volt, az iparosodott országok közötti háborúk gyakorisága a *harmadára* csökkent a korábbi évszázadokhoz képest, ami példa nélküli változás. Összehasonlítva a 18. századi előzményekkel: Ausztria és Poroszország-Németország – egyik sem volt demokrácia – az 1815-öt követő évszázadban harmad-negyedannyit harcolt, mint korábban.

Valóban, az 1945 utáni „hosszú békét” – amely 77 éve, a mai napig tart – a valaha volt *második* és *harmadik* leghosszabb béke előzte meg. Az 1871-től 1914-ig tartó időszakban a nagyhatalmak között a béke összesen 43, míg 1815 és 1854 között 39 évig tartott. Ez idáig tehát a modern nagyhatalmi rendszer három leghosszabb békeperiódusa közül mindegyik 1815

után következett be, mindegyik hosszabb volt, mint a megelőző, ráadásul az első kettőre a nukleáris korszak *előtt* került sor. 1815 előtt ebben a rendszerben nincs példa hasonlóan hosszú békeperiódusra. Világos, hogy a mérsékelt háborúskodás 1815 óta tartó *egész* időszaka szorul magyarázatra, miközben számot kell adni a trendtől való kirívó eltérésekről is: a két világháború kétségkívül szembeszökő kivételességéről.

Szokás azt feltételezni, hogy a háborúk gyakorisága azért csökkent az elmúlt két évszázadban, mert azok túlságosan halálossá, pusztítóvá és költségessé váltak. Ez a hipotézis azonban aligha tartható, hiszen a *népességhez és gazdagsághoz viszonyítva* a háborúk *nem* váltak halálosabbá és költségesebbé, mint korábban a történelemben. Összehasonlító szemszögből a 19. század háborúi, 1815 és 1914 között, az európai történelem legbékésebb periódusában valójában különösen enyhék voltak. Poroszország meglehetősen alacsony költséggel, rövid és döntő hadjáratokkal nyerte meg a német egységért vívott háborúkat, és mint Németország ismét nem harcolt 43 évig. Az is igaz, hogy a világháborúk, különösen a második, az áldozatok számát tekintve bizonyosan a tartomány felső skáláján helyezkednek el. Mégis, szemben a széles körben bevett feltevésekkel, ezek is messze voltak attól, hogy a történelemben kivételesnek számítsanak. Inkább a *viszonylagos* áldozatokat, a háborúk általános mortalitási rátáját kell számításba vennünk, mint a világháborúkban részt vevő államok összesített veszteségeit.

Példának okáért a peloponnészoszi háború, az Athén és Spárta közötti görög világháború (i. e. 431–403) során Athén megközelítőleg a lakossága negyedét-harmadát elveszítette, arányaiban többet, mint amennyit Németország a két világháborúban *összesen*. A második pun háború első három évében, Hannibál Róma és Karthágó közötti háborújában (i. e. 218–216) Róma mintegy ötvenezer 17 és 46 éves kor közötti férfi polgárát veszítette el abból az összesen kétszázezerből, aki ehhez a korosztályhoz tartozott. Ez három év alatt durván negyede volt a hadköteles korúaknak, ami hasonló kategóriába esik, mint a második világháborús orosz veszteségek. Egy utolsó példa: a harmincéves háború (1618–1648) során Németország lakosságának az ötödét-harmadát veszítette el, ami arányaiban ismételtén, így is, úgy is magasabb az első és második világháborús *összesített* német veszteségeknél.

Az sem igaz, hogy a háborúk az elmúlt két évszázad során gazdaságilag költségesebbé váltak volna, mint korábban a történelemben, megint csak

az általános gazdagsághoz viszonyítva. A háború mindig komoly gazdasági erőfeszítéssel járt és az állami kiadások legeslegdrágább tétele volt. Például, a 16. és 17. századi Spanyolország és a 18. századi Franciaország egyaránt romba dőlt gazdaságilag a háborúktól és megrázó erejű hadi adósságoktól, amelyek a francia esetben a forradalom előidézői lettek. Továbbá az éhhalál a modernség előtti háborúkban széles körben elterjedt volt, ahogyan azt manapság Jemenben és Afrika egyes térségeiben láthatjuk.

Tehát, ha a háborúk nem lettek halálosabbak, pusztítóbbak és drágábbak, mi akkor a háborúskodás hanyatlásának az oka? Épp a 19. század közepén, az első „hosszú béke” során vették észre olyan gondolkodók, mint Saint-Simon, Auguste Comte és John Stuart Mill – akik eléggé gyorsak voltak ahhoz, hogy feljegyezzék a változást –, hogy annak oka az ipari-kereskedelmi forradalom eljövetele, az emberi társadalom legmélyrehatóbb átalakulása a mezőgazdaság néhány tízezer évvel ezelőtt, a neolitikumban történt meghonosodása óta. Először is, adott volt az egy főre eső vagyron robbanásszerű növekedése, körülbelül a korábbi 30-50-szeresére a forradalom kezdetétől a jelenünkig. A modernitás előtti társadalmakat gyötrő csapda, amely Thomas Malthus 1799-es elhíresült leírása szerint abban állt, hogy a gazdagság növekedését felszívja a mind több gyermek és éhes száj, megszűnt. A gazdagság többé már nem alapvetően véges mennyiséget és zéró összegű játékot jelent, amikor az egyetlen kérdés az, hogyan oszlik meg, illetve amikor az erő a tortából való részesedés megszerzésének fő eszközeként szolgál. A torta folytonosan növekszik, a gazdagság pedig elsődlegesen gazdasági növekedésből és hazai befektetésekből származik, amitől a háború okozta figyelemelterelés mind pazarlóbbnak hat.

Másodszor, a gazdaságon belül a kereskedelem jelentősége egészen új dimenziókat nyitott meg, épp az ipari növekedés új folyamata miatt. A kereskedelem nagyobb szabadsága az ipari korban azon egyszerű oknál fogva is egyre vonzóbbá vált, hogy a gyorsan növekvő és diverzifikálódó termelés legnagyobb részének a célja immár inkább a piacon való értékesítés lett, nem pedig a paraszti termelők általi közvetlen fogyasztás. Az iparosodás során a fejlett hatalmak külkereskedelme kétszer gyorsabban növekedett, mint gyorsan növekvő GDP-jük, ezáltal a 20. század kezdetén az export és import nagyjából a GDP felére nőtt Nagy-Britanniában és Franciaországban, több mint egyharmadára Németországban, illetve körülbelül egyharmadára Olaszországban és Japánban. Következésképpen a gazdasá-

gok nem voltak többé önellátók, a szakosodás, a méretek és a csere révén mindinkább összekapcsolódtak egymással. Ahogyan Mill, Norman Angel és John Maynard Keynes a maga idejében látta, az idegenbeli pusztítás potenciálisan gazdasági visszaesést idézett elő az egész rendszerben és hátrányos volt az állam saját jólétére nézve.

Ennélfogva, minél magasabb lett a versengő gazdasági együttműködésből fakadó hozam, annál célszerűtlenebbé és kevésbé vonzóvá váltak az összeütközések. Nem annyira a háború vált költségesebbé, ahogyan azt sokan gondolják, hanem valójában a *béke* lett kifizetődőbb.

De ha ez igaz, akkor vajon miért fordultak elő az elmúlt két évszázadban továbbra is háborúk, még ha a korábbiaknál jóval ritkábban is? Csakugyan, hogyan magyarázhatjuk a két világháborút, mint a trendtől való jelentős eltérést? Először is, az etnikai és nacionalista feszültségek gyakran felülírták az új gazdasági realitások logikáját – ami magyarázatul szolgál 1815 és 1945 között a legtöbb európai háborúra – és teszik ezt manapság továbbra is, különösen a világ kevésbé fejlett részein.

Ezenkívül a nacionalizmus lényeges tényezője a késő 19. és kora 20. században a szabadkereskedelemtől a nemzeti gazdaságokhoz való visszatérésnek, ahogyan az új ipari nagyhatalmak, mint az Egyesült Államok, Németország, Japán és Franciaország protekcionista gazdaságpolitikába kezdtek. 1883-tól ez az imperializmus visszatéréséhez vezetett, mivel a növekvő protekcionizmus azt jelentette, hogy a kialakuló világgazdaságnak inkább megosztottá, mint nyitottá kellett válnia, mivel az összes birodalmi felségterület mindenki más előtt bezárult. A hólabda-effektusból az következett, hogy minden hatalom igyekezett magához ragadni azt, amit tudott és ameddig lehetett.

Innentől számítva a nagyhatalmak között növekvő feszültségek az első világháború előtt az imperialista versengéssel társultak. A változás az 1930-as években teljesedett be a nagy gazdasági világválsággal, amint az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország magas vámok kivetésével gyakorlatilag lezárta a területét és birodalmát az import előtt. A területileg korlátozott Németország és Japán számára annak szüksége, hogy a birodalmi *élettér*be vagy a Nagy-kelet-ázsiai Közös Felvirágzás Övezetébe törjenek előre, különösen sürgősnek tűnt.

Most térjünk vissza a 19. századi Európához, illetve a nacionalizmusnak a konfliktusok és háborúk kiobbantásában játszott szerepéhez. Melyek voltak a nagyhatalmak háborúi, amelyek mindenfelé megbolygatták a 19.

század viszonylagos békéjét? A krími háború (1854–56) kivételével ezek az 1859-es, Olaszország egyesítéséhez vezető háború és a német egyesítéshez kapcsolódó háborúk voltak (1864, 1866, 1870–71). Miközben e nagyobb háborúk egy sor indítékot felvonultattak, minden egyéb felett a nemzeti egység, függetlenség és önrendelkezés jelentette a legmélyebb és leggyűlékonyabb indítóokukat.

Valóban, ugyanez igaz volt általában véve Európa-szerte a katonai konfliktusokra. Az erőszakos összeütközések gócpontjait az ismétlődő nemzeti felkelések képezték: a megszállt és felosztott Lengyelország, a széttöredezett és idegenek által uralt Itália, az egység nélküli Németország, a jövőző Belgium területei, melyeket rövid időre Hollandiához kapcsoltak, az elnyomott Írország, a megszállt Elzász-Lotaringia, amely megakadályozta a francia–német megbékélést, a Habsburgok által bekebelezett Magyarország és az oszmán uralom alatt lévő Balkán.

Közismert, hogy a nacionalizmus ereje az egyik fő okát jelentette a marxi jövődölések kudarcának. A nemzeti jelenség mélyebb természetének megragadására való képtelenség valóban széles körben jellemzi az univerzalista szocialistákat és a liberálisokat. Az elmúlt fél évszázad során az úgynevezett „modernisták” a nemzeti jelenség tanulmányozása során nyilvánították, hogy a nemzeti identitás és a nacionalizmus teljességgel modern „invenció”, amely nem létezett a modernség előtt. Azt állították, hogy a nemesség kozmopolita irányultságú volt, míg a parasztság tömegei nem rendelkeztek a falujuk vagy tartományuk határain túlmutató identitástudattal; és a társadalmi válaszfalak, érdekkonfliktusok valójában eleve kizártak bármilyen közös nemzeti identitástudatot. Mindazonáltal, ahogyan a *Nemzetek: A politikai etnicitás és a nacionalizmus hosszú története és mély gyökerei* (*Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*, Cambridge, 2013) című könyvemben érveltem, ez egy mélyen elhibázott koncepció volt, melyet olyan teoretikusok alkotnak meg, akik nem tanulmányozták a modernitás előtti társadalmakat.

Ahogyan azt a könyvem bemutatja, Kelet-Közép-Európában majdnem minden modern államalkotó társadalom kezdetei a különböző etnikai identitások államisággá történt politikai megszilárdulásában gyökereznek, amely folyamat a népvándorlás korát követően, a középkorban zajlott le. E helyütt nincs tér arra, hogy időben egészen a középkorig visszamenjünk, így a kora újkorral kezdjük, amikor az egész régió három, több etnikumból és nemzetből álló birodalom között volt felosztva, amelyek bekebelezték

az összes régi nemzetet. Ezek az Oszmán, a Habsburg és a Cári Birodalmak voltak, amelyek uralma a 19. századig, sőt egészen 1918-ig tartott.

Az oszmán hódítás Délkelet-Európában arra kényszerítette a régió korábban független államait, mindenekelőtt a Magyar Királyságot, illetve annak széleit és határvidékét Horvátországban és Felső-Magyarországon, hogy a megcsonkult államalakulatnak a Habsburgok szárnyai alatt keresen védelmet. A Német-római Birodalom, amelynek legtöbb német területe lényegében független fejedelemségekké vált, ennél fogva egy alapvetően német államból a több etnikumú és nemzetből álló közép-kelet-európai Habsburg Birodalommá alakult át, amely még a Szent Római Birodalom 1806-os formális feloszlását követően is ebben a formában létezett tovább.

A Habsburg Birodalom összetartó ereje különbözött más, többetnikumú és több nemzetből álló birodalmakétól. A birodalmak fő támasza rendszerint egy uralkodó birodalmi nép vagy etnikai csoport, az úgynevezett államalkotó nép (*Staatsvolk*). Ez vagy számosságát tekintve domináns, vagy katonailag magasabb rendű, bizonyos esetekben mindkettő. A Habsburg Birodalomban Ausztria német magterületei és ezek periferiája nem igazán felelt meg ezeknek a feltételeknek. Önmagukban nem tették volna lehetővé a Habsburgoknak, hogy megszerezzék és megtartsák új délkelet-európai területeiket, amennyiben az oszmán terjeszkedés nem jelentett volna nagyobb veszedelemet ezekre a keresztény országokra. Ily módon a Habsburg Birodalom egy védekező erőként jött létre. Délkelet-Európa népei a kisebb rosszként döntöttek mellette.

E feltételek mellett a Habsburg Birodalommal szembeni beállítódás nagyon ellentmondásos volt, különösen a magyarok körében, akik fölött immár a Habsburg uralkodó viselte Szent István koronáját. Ahogyan a 17. század során elmélyült a Habsburg abszolutizmus, a magyar mágnások neheztelni kezdtek a magyar alkotmányt, szokásokat és privilégiumokat kirívóan semmibe vevő királyra. A katolikus Habsburgok és a döntően protestáns Magyarország közötti felekezeti konfliktusok szerepet játszottak a Habsburgok ellen időről időre fellángoló felkelések kitörésében, amelyek a 17. század során a parasztságot is maguk mögött tudták. De ismételten: a nemzeti érzés volt az, amellyel az egymást követő felkelések nemesi vezetői a Habsburgok ellen fegyverbe hívtak. Bocskai István, az 1604-es felkelés vezetője a parasztokhoz mint a fő potenciális katonaforráshoz fordult segítségül. Ahogyan manifesztuma fogalmaz: „[A]z kíván-

tatnék minden nemzete és hazája szerető embertül, hogy tehetsége szerint hazája mellett feltámadván közönséges ellenségünkre sietne [...]” A csatlakozó felfegyverzett parasztcsoportok (*hajdúk*) kapitányai hasonló kiáltványokat bocsátottak ki: „[A]z mi Országunknak s ides Hazánkknak [...] megh oltalmazására kötöttünk hitvel erre magunkat s hogi edgüt ilnink s halnánk [...] meg.”³ Az ezeket hivatkozó történész arra következtet, hogy „a kor, vagy legalábbis a szerzők felfogása szerint létezett egy közös haza a főurak, a nemesség, a városlakók és a *hajdúk* számára, akik ugyanazon nemzet tagjai voltak”.⁴

Ez nagy jelentőségű, mert Magyarországon, ahogyan Lengyelországban is, a nemesség páratlan hatalommal rendelkezett, és számos kutató vallja, hogy tagjaik a nemzetet kizárólagosan saját felségterületüknek tekintették.

Gondoljunk csak arra a kiáltványra, amelyet később a század folyamán (1673) Petrőczy István, a nemesi ellenzéki kör vezére bocsátott ki. Ennek mélyen érzelmi hangnemével bármely 19. századi nacionalista is készséggel azonosulni tudott volna: „De siralmas és könyvezhetendő szemmel nézhetem édes Hazámnak és Nemzetemnek utolsó veszedelemre lehanyatlott szomorú estvését [...]. Oh Magyar Ország! Magyar Ország! [...] Ha azért édes Nemzetem, Kedves Vérem és Tagom valami Magyar Érzékenségnek árnyéka, és Magyar vérnek leg kissebb csöpöcskéje akadoz, [...] ébregyél föl, és szeressed Felebarátodat.”⁵

Amint mindenütt igaznak bizonyult, hogy a nemzetet érintő szükség-helyzetben az elitek nem haboztak a tömegek nemzeti érzéseihez fordulni és felkorbácsolni azokat, még akkor sem, ha a társadalmi-gazdasági érdekeik különböznek, illetve a nemesek látszólagos hajlandósága a parasztság ügyének felkarolására, alig élte túl a szükség elmúltát.

3 Makkai 1982, 283. [A magyar idézet forrása: *Bocskai István kiáltványa a megyékhez* (Gönc, 1604. december 1.) In Benda 1955, 73–74, 73. – a ford.]

4 Makkai 1982, 283. [A magyar idézet forrása: *Hajdúkapitányok* 1604. okt. 14-i hitlevele Bocskai István részére. In Nagy 1961, 381. Makkai a hangsúlyosabb keresztény elemeket elhagyva, erősen megcsonkítva idézte angolra fordítva az eredeti forrást. Az eredetiben a hajdúkapitányok mindenekelőtt a kereszténység és az „egy igaz hit”, azaz a kálvinizmus megoltalmazására tettek hitet, s ajánlották fel Bocskainak életüket és halálukat. – a ford.] A Magyarország szorult helyzetét következtében bevetett parasztcsoportokra egy korai példa: Held 1982.

5 Idézi: Benczédi 1986, 430. [A magyar idézet forrása: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 125 Esterházy Pál nádor iratai, no. 9609. Petrőczy István kiáltványa, Brassó, 1673. január 1. – a ford.]

Ily módon, ahogyan a 17. század végétől fogva az oszmán fenyegetés csökkent, és a Magyar Királyság területeit felszabadították, a magyarok elégedetlensége növekedett. Amikor II. Rákóczi Ferenc függetlenségi háborút vezetett a Habsburgok ellen (1703–11), ő is „minden igaz haza szerető Országunk régi diczőséges szabadságát Ohaytó Egyhazi és Vilagi, Nemes és Nemtelen, Fegyver Viselő és Othon lakos, egy szóval minden rendű igaz Magyarokat” megszólítva kívánt „Istentől minden jokat”.⁶ A magyar nemesség komoly aggályai ellenére felszabadította a felkeléshez csatlakozó jobbágyokat a feudális kötöttségek alól. Ennek eredménye a kora újkor egyik legnagyobb népi gerillaháborúja lett. A felkelés kifejezett nemzeti jellegét fokozta, hogy a Magyar Királyság szerb, horvát, német és román népessége kimaradt belőle.⁷

A felkelés végül kudarcba fulladt, és Magyarországot a kényszer és kooperáció kombinációjával sikerült a birodalmon belül tartani. A birodalmon belüli állása folyamatos nyomás alatt fokozatosan egyenlővé vált a német alkotóelemmel. Az osztrák örökösödési háború (1740–45) során Mária Terézia királynő a magyar országgyűléshez fordult, és a magyar nemesség, felkarolva az ügyét, megmentette a koronáját. Attól fogva fokozódott a magyar nemesség bécsi udvarba való integrációja. A zsákmány felosztása révén a német földesurak uralták a cseh és különféle egyéb szláv vidékeket, míg a magyarok Felső-Magyarországot, Erdélyt és Horvátországot.

A 19. század a széles körű polgári nacionalizmust, liberalizmust és 1848–49 bukott forradalmát hozta el, amelyet Kossuth Lajos vezetett Metternich nacionalizmus- és liberalizmusellenes reakciója ellen. A jobbágy-ságot azonban végleg eltörölték és a magyart a magyar korona minden országának egyedüli hivatalos nyelveként ismerték el. A Habsburg Birodalom átszervezése 1867-ben Ausztria–Magyarország duális monarchiájává a végső lépés volt abban a folyamatban, amely jóval az úgynevezett „nacionalizmusok kora” előtt kezdődött.

A dolgok a kora újkorban sem mentek másképpen a másik, nemesek (*Herren*) vezette országban, Lengyelországban sem. A népi ellenállás a 17. század közepén a svédekkel szemben, majd a korai 18. század során is megmutatkozott. Itt is – egy olyan országban, amely a parasztokat minden másíknál durvábban vetette alá – fejtörést okozott a király és a nemesség

6 Várkonyi 1982, az idézet: 373. [A magyar idézet forrása: Esze 1954, 314–315. – a ford.]

7 Várkonyi 1982, 51.

számára az, hogyan viszonyuljanak a népi megmozdulásokhoz, melyekkel kapcsolatban nem engedhették meg maguknak, hogy elveszítsék hozzájárulásukat az idegen támadókkal szembeni ellenállásban. A változás e tekintetben mindazonáltal itt is csak 1794-ben következett be, amikor Tadeusz Kościuszko néptömegek támogatta nemzeti felkelést vezetett azért, hogy a felosztott Lengyelországot új életre keltse. Az amerikai és francia forradalmakkal beköszöntött új kor szellemében proklamációt bocsátott ki, amely a parasztoknak szabadságot és polgári jogokat ígért.

Széles körben bevett a cseh korona tartományaiban kibontakozó 15. századi huszita mozgalom nemzeti jellegéről alkotott elképzelés. Habár a központban a vallási kérdés állt, a mozgalom majdnem kizárólagosan cseh jellegű volt, a cseh nemességet, a városi és vidéki lakosságot egyaránt felölelte, míg ellenségei túlnyomórészt a nem csehek közül kerültek ki.⁸

A lázadók proklamációjukban és diplomáciai levelezésükben sorozatosan használták a cseh *gens* és *natio*, illetve a *lingua* fogalmait. Cseh- és Morvaország kontextusában a *lingua* félreérthetetlenül a csehekre utalt, szemben az országok német lakosságával. Ez az etnikaiként értett nemzetiséget jelentette. Egy történész némileg meglepődve írta, hogy ez a „meglehetősen zavarba ejtően modern dolog – vagy amivel kapcsolatban megszoktuk [...], hogy modernként gondoljunk rá – a nyomtatás segítségével nélkülözhetetlenül zajlott”.⁹

A huszita felkelés valóban egyszerre volt cseh és társadalmilag is inkluzív, tökéletesen megfelelve a nemzet modern definíciójának. A cseh értelmiség kezdte, a cseh nemesség, polgárság és városi tömegek vitték tovább, végül mozgósította a cseh vidék paraszti lakosságát is. A huszita háborúk legfontosabb aspektusát valószínűleg a cseh parasztságból kiállított tömeghadseregek jelentették. Jan Žižka alatt a huszita seregek megdöbbentették Európát azzal, hogy sorozatos győzelmet arattak a birodalmi lovagi hadak felett, majd büntető rajtaütéseikkel mélyen a szomszédos országok területére hatolva szélesítették tovább a háborút. A cseh tömegeket egyáltalán nem lehetett politikailag passzívnak tekinteni.

A huszita lázadást végül elfojtották, de az autonóm cseh intézményeket és a cseh nyelv elsőbbségét a rendek tanácskozásain, a bíróságokon és a kultúrában általánosan garantálták. A cseh nacionalizmust és függet-

⁸ Egy különösen minimalista nézethez lásd: Šmahel 1998.

⁹ Sayer 1998, 41. Az én kiemelésem.

lenséget csak a harmincéves háború kezdetét jelentő fehérhegyi csata (1620) véres utóhatásainak eredményeképp sikerült megtörni. Tekintettel erre a történeti pályagörbére, a modernista Ernest Gellner súlyosan tévedett, amikor a modernitás előtti Cseh- és Morvaországot lényegileg nem nemzeti jellegűnek mutatta be. Az igazság az, hogy a cseh korona országai kifejezetten nemzetiek voltak már *mielőtt* a 17–18. században elvesztették nemzeti függetlenségüket és nemzeti identitásuk nagy részét.

Ez esetben is a 19. század hozta el a cseh nacionalizmus fokozatos újjászületését az eladdig jelentős mértékben elnémetesített városi értelmiség és polgárság által. Mégis, ahogyan Tom Nairn Gellnerről szóló kritikájában írta: „A cseh nacionalizmus kétségtelenül »Prágában készült«, habár az etnikai jellegzetességei Cseh- és Morvaországból, illetve a Szudéta-vidékről származtak, és [...] nem ex nihilo alkotás volt [...]. És a múlt, amely itt elsősorban számított [...] a paraszti lété volt.” Valóban, a parasztság cseh nyelvű volt, és 1848-ban a jobbágyság alól is felszabadították.

Az oszmánok elleni szerb népi felkelések aligha a 19. században kezdődtek. Az 1594-es bánáti felkelés során egy népdal szavaival élve: „Az egész vidék fellázadt, hatszáz falu kelt fel.”¹⁰ A felkelést leverték, ahogy minden hasonló kísérletet egészen a 18. század végéig, amikor az oszmánok hatalma hanyatlásnak indult. Az egyházi befolyással együtt központi szerepet játszottak az énekmondók rendkívül népszerű hazafias dalai (*peszme*) – *ahogyan a modernitás előtti társadalmakban mindenütt* – abban, hogy ösztönözzék a tömeges paraszti mozgósítást és megszilárdítsák a nemzeti „elképzelt közösségeket” e döntően írástudatlan társadalomban.¹¹

Amint a 19. század felé közeledünk, a modernizáció még épp csak érintette Kelet-Közép-Európa nagy részét. Éppenséggel a három közül a legkevesbé modernnel, az Oszmán Birodalommal kell kezdenünk. Gellner jól ismerte fel, hogy a görög függetlenségi háború (1821–33) és más balkáni népek háborúi jelentették a fő kihívást tézisére nézve, amely a nacionalizmus megszületését az iparosodás következményeként magyarázta.¹² Nyugati eszméktől vezérelt értelmiségiek kicsiny magja könyvekben és röpiratokban szállt síkra a nemzeti ügy mellett, ám a görög társadalom alapjában véve rendkívül tradicionalista és teljesen preindusztriális jellegű

¹⁰ Vinaver 1953, 17.

¹¹ Castellan 1992, 233; Glenny 1999, 11.

¹² Gellner 1997, 41–42.

volt. A felkelés paraszti banditák (*kleftek, armatolok, kapik*) helyi csoportjaira támaszkodott és az írástudatlan tömegek papság által feltüzelt lelkes önkéntességén múlt.¹³ Azért bizonyult sikeresnek a korábbi görög lázadásokkal szemben, mert az oszmánok hatalmas jelentős mértékben hanyatlásnak indult. A brit, francia és orosz intervenció végül eldöntötte a kérdést.

Nem volt más a helyzet a Balkánon másutt sem. Gellner arra a következtetésre jutott, hogy „nem pusztán a görögökre, de más balkáni nacionalizmusokra is úgy tekinthetünk, hogy azok lényegi problémát jelentenek az elméletalkotás számára, hiszen a Balkán elmaradottnak számított az iparosítás és a modernitás standardjai szerint”.¹⁴ Amikor 1804 és 1815 között az oszmánellenes szerb küzdelmek újrateküdtek, ismét paraszti tömegeket olvasztottak magukba, amelyeknek az új forradalmi kor szellemében a feudális rend és a jobbágyság alóli felszabadulást ígérték (ez csak 1835-ben következett be).

Mindezzel egyáltalán nem akarom kétségbe vonni azt a modernizációval szárba szökő forradalmi változást, amely a 19. század folyamán a tömegtársadalmak kibontakozásával mélyrehatóan befolyásolta a nemzet jelenségét.

A paraszti sokaság jellemzően a premodern társadalmak 85–95 százalékát tette ki. Hátrányukra azonban tehetetlenül szét voltak szóródva vidéken, mint – Marx szavaival élve – krumplik a zsákbán, ezért kevésbé voltak képesek az érdekeik érvényesítésére. Az iparosodás magával hozta a vidék városba áramlását. A középosztály, a nemzeti ügy előőrse erőteljesen felduzzadt. Sőt, mi több, ahogyan a lakosság a városokba koncentráldott, egyúttal a hatalmi centrumok közelébe csoportosult, és így nem lehetett többé figyelmen kívül hagyni a jelenlétét. Bármikor elbarikádozhatták ugyanis a főváros fő közlekedési ütőereit vagy az uralkodói palotához vonulhattak. Így a továbbiakban bármely rezsimnek „populárisnak” kellett lennie, abban az értelemben, hogy a legitimitását a tömeges beleegyezés egyik vagy másik formájából nyerte. És a népakarat, ha egyszer kimondták, összetéveszthetetlenül nacionalista.

Párhuzamosan a városokba vándorlással, a vasút terjedése a másik irányba hatott, kapcsolatot teremtve a vidéki lakossággal, amely korábban

13 Dakin 1973, például: 59; Frazee 1969, 19, 40, 45. skk.

14 Gellner 1997, 41.

alig hagyta el a szülőfaluját a szélesebb világ kedvéért. A kiterjedt iskola-rendszer kiépülését és a kötelező katonai szolgálatot joggal tartják a nemzeti szocializáció és a nemzeti ethosz főbb ágenseinek. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy mindkét intézménynek csak a nemzetállamokban volt ilyen hatása, és a több etnikumból és nemzetből álló birodalmakban, amelyek Közép-Kelet-Európát jellemezték, az ellenkezőjét fejtették ki. A növekvő alfabetizáció a tömegsajtó felemelkedéséhez vezetett, amely valóban majdnem kivétel nélkül nacionalista volt. Az elektromos távíró birodalom-szerte alkalmas volt az információk valós idejű közvetítésére, még olyan országokban is, amelyek lemaradoztak az urbanizációban. Mindez hosszú távú hatásokkal járt a tömegek integrációjára és politizációjára nézve.

Eltűntek a szorosan összetartó, kisléptékű falusi közösségek. Ahogyan a közösség (*Gemeinschaft*) utat engedett a társadalomnak (*Gesellschaft*), a közbülső – tartományi – fókuszai az elsődleges identitásnak vagy meggyengültek, vagy egészen eltűntek. Így a nemzet vált az önazonosság elsődleges tárgyává. Mindezen túlmenően az új nagyvárosokban etnikailag változatos népeesség sereglett össze, ami újfajta etnikai feszültségekhez vezetett.

Az 1870-es években további két nemzetállam, Románia és Bulgária nyerte el függetlenségét az Oszmán Birodalomtól. Az orosz katonai intervenció ebben kulcsszerepet játszott. Ahogyan az is, hogy Nagy-Britannia tartózkodott a hosszú ideig követett korábbi politikájától, amely arra irányult, hogy az orosz expanzióval szembeni védőbástyaként megakadályozza az Oszmán Birodalom szétesését, amire hatással volt a közvéleményben a nemzeti önrendelkezés iránt újonnan megjelent szimpátia.¹⁵

Az Orosz Birodalom ötvözte egymással az erőteljes kényszert és az elitekkel való kooperációt annak érdekében, hogy a különféle etnikumokat és népeket az uralma alatt tartsa. Az ismétlődő lengyel felkeléseket 1794–95-ben, 1830–31-ben, illetve 1863–64-ben elfojtották, az ukrán és a belarusz nyelv nyilvános használatának tiltása fokozódott, és az eloroszosító politikát ott gyakorolták, ahol csak tudták.¹⁶ Mindez a birodalmat a „népek börtönéneként” tette hírhedtté. A nemzeti törekvéseknek egészen addig nem volt esélyük testet ölteni, amíg az első világháború meg nem törte

¹⁵ Shannon 1975.

¹⁶ Roshwald 2001, 22–23, a három keleti birodalom kiváló összehasonlító áttekintéséhez lásd a 2–3. fejezetet. Miller 2003.

a birodalom gerincét és lehetővé nem tette a börtön néhány lakójának – Finnországnak, a balti államoknak és Lengyelországnak – a szökést. Mások, kiváltképpen Ukrajna és a kaukázusi népek, szintén megpróbálták ugyan, de elbuktak, ahogyan a szovjet uralom a súlyos erőszakon keresztül megszilárdult.

A 19. század folyamán aztán a Habsburg Birodalom megtapasztalta az iparosodást, az urbanizációt, a közlekedési és hírközlési hálózatok kiépülését, valamint az írni-olvasni tudás terjedését. Ez növelte a tömegek befolyását a politikai részvételre és felerősítette a nacionalizmust a birodalom népei és etnikumai között. Az 1867-es kiegyezés, amelynek értelmében a birodalom irányítását felosztották a német és a magyar elem között, s mely a Habsburg Birodalmat Ausztria–Magyarországgá alakította, nem tudott sokáig dacolni az árral. Az általános férfi választójog 1907-es bevezetésével az osztrák birodalomfélben (de Magyarországon nem) a parlament etno-nemzeti alapon vált megosztottá. És még a szocialisták is eszerint szakadtak több pártra.¹⁷ Annak ellenére, hogy az idős Habsburg uralkodó és a birodalmi hagyomány iránt maradt még némi szimpátia, a demokratizáció rögtön kimutatta, hogy a népakarat törvénytörően nacionalista.

A legtöbb nacionalista mozgalom abból indult ki, hogy a birodalmi keretek között inkább autonómiára és egyenlőségre, semmint teljes függetlenségre törekedtek. Ez volt például a csehek követelése is Tomaš Masaryk vezetése alatt. A teljes függetlenség igénye jogilag árulással ért volna fel, kezdetben valószerűtlennek tűnt és minden bizonnyal masszív erőszakkal találta volna szemben magát. Ráadásul úgy vélték, hogy a birodalmi keretek jobb megoldást jelentenek azokra a nyilvánvaló bonyodalmakra, amelyeket egy etnikai enklávékba zárt etnikai enklávékból felépülő multietnikus birodalom felosztása eredményezett volna. Ezért azt feltételezték, hogy a birodalom átalakulhat a nemzetiségek olyan demokratikus föderációjává, amelyek mindegyike saját nyelvi, kulturális és oktatási autonómiával rendelkezik. Ez volt a szociáldemokrata Otto Bauer programja is, melyet *A nemzetiségi kérdés és a szociáldemokrácia* (1907) című művében fejtett ki. Hogy mennyire voltak életképesek ezek az elképzelések, nyitott kérdés maradt, ahogyan az első világháború megadta a birodalomnak a kegyelemdőfést és lehetővé tette, hogy a különféle nemzetiségek deklarálják a független államaikat, tele a saját nemzeti kisebbségeik problémájával.

¹⁷ Roshwald 2001, 18.

A közép-kelet-európai birodalmak szétesésének majdnem általános érvényű folyamata megcáfolja azt az úgynevezett instrumentalista tézist, amely szerint a tömegek elitek általi manipulációja idézi elő a nacionalizmust. Habár a manipuláció és a nemzetépítés minden főbb eszköze – iskolák, általános hadkötelezettség és a média – felett szoros irányítást gyakorolt a birodalmi állam, egyetlen *birodalmi* nemzet sem jött létre még évszázados birodalmi uralmat követően sem. Ezzel szemben a legcsekélyebb repedés a birodalmi elnyomás falán elegendő volt a nacionalista felángolás és a politikai szecesszionizmus kiváltásához, annak ellenére is, hogy a nemzeti mozgalmak vezetői nem voltak birtokában az államhatalom fentebb felsorolt eszközeinek. Egyszerűen szólva: a vezetők csak azt képesek manipulálni, ami *manipulálható*. Építhetnek és építenek is olyan érzésekre, amelyekről tudják, hogy eléggé erősek az általuk vezetettek körében, nevezetesen a nemzeti érzésre.

Az új imperializmussal együtt, amely maga is a nemzeti protekcionizmus és a nemzeti gazdaságok globális térhódításának következménye, az etno-nemzeti dezintegráció nyomása az Oszmán és a Habsburg Birodalomban az instabilitás és a nagyhatalmak közötti feszültség legmélyebb forrásává vált Európában. Túlságosan is kézenfekvő volt, hogy ez a pattanásig feszült helyzet végül Szarajevóban, azzal a végzetes lövéssel vezetett robbanáshoz.

Irodalom

- Benczédi, L. 1986: Hungarian National Consciousness as Reflected in the Anti-Habsburg and Anti-Ottoman Struggles of the Late Seventeenth Century. *Harvard Ukrainian Studies*, 10 (3–4), 424–437.
- Benda, K. 1955: *A Bocskai-szabadságharc*. Művelt Nép.
- Castellan, G. 1992: *History of the Balkans. From Mohammed the Conqueror to Stalin*. East European Monographs.
- Dakin, D. 1973: *The Greek Struggle for Independence 1821–1833*. Batsford.
- Esze, T. 1954: II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. *Századok*, 88(2–3), 285–316
- Frazer, Ch. 1969: *The Orthodox Church and Independent Greece 1821–1852*. Cambridge University Press.
- Gellner, E. 1997: *Nationalism*. New York University Press.
- Glenny, M. 1999: *The Balkans 1804–1999*. Granta.
- Held, J. 1982: Peasants in Arms, 1437–1438 & 1456. In Bak, J. – Király, B. (eds.): *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. Columbia University Press, 81–101.

- Lajtai, L. 2015: A porcelánbolti elefánt színrevitele. *Azar Gat: Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*. Cambridge University Press, Cambridge, 2013. (Társszerző: Alexander Jakobson.) *Korall*, (62), 224–236.
- Makkai, L. 1982: István Bocskai Insurrectionary Army. In Bak, J. – Király, B. (eds.): *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. Columbia University Press, 275–296.
- Miller, A. 2003: *The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century*. Central European University Press.
- Nagy, L. 1961: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Akadémiai Kiadó.
- Roshwald, A. 2001: *Ethnic Nationalism & the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923*. Routledge.
- Sayer, D. 1998: *The Coasts of Bohemia. A Czech History*. Princeton University Press.
- Shannon, R. 1975: *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. Harvester.
- Šmahel, F. 1998: The Hussite Movement. An Anomaly of European History? In Teich, M. (ed.): *Bohemia in History*. Cambridge University Press, 79–97.
- Várkonyi, Á. 1982: Rákóczi's War of Independence and the Peasantry. In Bak, J. – Király, B. (eds.): *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. Columbia University Press, 369–391.
- Винавер, В. (Vinaver, V.) 1953: Прве устаничке борбе против Турака (*Prve usztanicske borbe protyiv Turaka*). Просвета (Proszveta).